

1.02
Prejeto 18. 2. 2013

UDK: 321.64:94(497.4)"1945/1991"

Aleš Gabrič*

Totalitarizem in Slovenija ali zakaj za Slovenijo ni ustrezna terminologija, ki jo uporabljajo v tuji strokovni literaturi?

IZVLEČEK

Pojem totalitarizem se je začel uporabljati po letu 1923 za oznako fašističnega gibanja v Italiji, kasneje pa se je razširil na sorodne pojave v drugih državah. Totalnost naj bi ponazarjala oblast, ki se ne zadovoljuje zgolj z obvladovanjem političnega življenja v državi, temveč poskuša v svojo mrežo oblasti ujeti prav vse pore življenja, vse družbene podsisteme, od gospodarstva, medijev, kulture, športa, posega pa tudi v zasebno območje in skuša vplivati na človekov način mišljenja, odločanja in delovanja. V znanstveno rabo je pojem totalitarizem prišel po 2. svetovni vojni, ko je Hannah Arendt izdala delo Izvori totalitarizma. V naslednjih desetletjih so potekale raziskave pod vtisom hladne vojne, pozornost pa je bila pogosto usmerjena v primerjave Sovjetske zveze pod Stalinom in po njegovi smrti v času destalinizacije. Vprašanje, katere režime lahko označimo kot totalitarne, se je vleklo skozi desetletja, več pozornosti pa je v strokovnih razpravah vnovič dobilo po padcu berlinskega zidu in koncu hladne vojne v devetdesetih letih 20. stoletja.

Ključne besede: totalitarizem, Slovenija, fašizem, nacizem, stalinizem

ABSTRACT

TOTALITARISM AND SLOVENIA, OR WHY THE TERMINOLOGY USED IN THE FOREIGN EXPERT LITERATURE IS INAPPROPRIATE IN CASE OF SLOVENIA

*Totalitarianism as a concept has come into use after 1923. At first it denoted the fascist movement in Italy, but later its meaning was extended to similar phenomena in other countries. Totality is supposed to describe the authorities not satisfied merely with controlling the political life in a country, but trying to penetrate all aspects of life and social subsystems, from economy to media, culture and sports, as well as interfering with the private realm, aiming to influence the way people think, make decisions, and act. The concept of totalitarianism came into scientific use after World War II, when Hannah Arendt published her work *The Origins of Totalitarianism*. In the following decades research under the influence of the Cold War took place, often focusing on comparing*

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana; e-naslov: ales.gabric@inz.si

the Soviet Union under Stalin and after his death, in the time of de-Stalinisation. The question of which regimes could be described as totalitarian has been asked throughout the decades, and it once again became the subject of more attention in the expert discussions after the fall of the Berlin Wall and the end of the Cold War in the 1990s.

Keywords: Slovenia, totalitarianism, fascism, Nazism, Stalinism

Množično uporabo represije v 20. stoletju širša javnost pogosto prehitro povezuje s totalitarnimi režimi. Pri tem gre za precej poenostavljene presoje, pri katerih se ne sprašuje niti o značaju političnega sistema, ki izvaja neko obliko represije, niti o namenu ali cilju, ki oblast napeljujeta k povečani stopnji uporabe nasilja. Če je to še lahko razumljivo za poenostavljeno pisanje za medije, ki nagovarjajo širši krog bralstva, bi morala biti (vsaj) v strokovnem časopisju podoba preteklosti bolj usklajena z orisom sorodnih pojavov v širšem znanstvenem okolju. Toda ob prebiranju domače in tuje znanstvene literature lahko velikokrat naletimo na precejšnje razlike že pri osnovnih pojmi, tako da se bralec ob tem pogosto sprašuje, zakaj slovenska historiografska literatura ne sledi terminologiji in obrazcem, ki so zelo nazorno določeni v nekaterih temeljnih delih. Pri tem totalitarizem in ocenjevanje, katere režime lahko označimo s tem pojmom, ni nikakršna posebnost, saj do podobnih primerov prihaja tudi pri ocenjevanju nekaterih drugih pojavov iz novejše zgodovine.¹

Slovensko zgodovinopisje se je (upoštevajoč omejeno bazo strokovnjakov) kar precej ukvarjalo s časom iz sredine 20. stoletja in različnimi totalitarni režimi, ki so zaznamovali politični razvoj Slovencev v prejšnjem stoletju. Toda pojem totalitarizem je bolj pogosto uporabljen v rumenem tisku, kjer pa seveda ni prostora za določanje problema. V strokovni literaturi so totalitarizem v ospredje postavili novembra 2009 na znanstvenem posvetu v organizaciji Študijskega centra za narodno spravo. V zborniku referatov z naslovom *Totalitarizmi – vprašanja in izzivi*, ki je izšel istega leta, so pisci opisovali različne oblike politične represije iz sredine 20. stoletja, a pri nekaterih ni povsem jasno zaznavna povezava totalitarnega sistema z orisom konkretne oblike politične represije. Brez dodatnih opozoril v tej smeri bi lahko po najavi v uvodni besedi, da so se v zborniku ukvarjali z značilnostmi totalitarnih sistemov, bralec pomislil, da so npr. prisilna mobilizacija ali izgoni prebivalstva tipični zgolj za te politične sisteme, kar seveda ne vzdrži tehtne analize. Še najbolj nerazumljiv je podnaslov »Slovenska totalitarna izkušnja 1920–1991«. ² Vprašljiva je seveda že prva letnica, saj ni jasno, kateri Slovenci naj bi imeli že leta

¹ Gl. npr. razliko v ocenjevanju opozicije komunističnemu režimu in disidentstva v Aleš Gabrič: *Disidenti v Sloveniji v primerjavi z vzhodnoevropskimi komunističnimi državami*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2011, št. 1, str. 297–312, str. 298–301.

² Jože Dežman: *Slovensko kratko dvajseto stoletje*. V: *Totalitarizmi - vprašanja in izzivi : ob dvajsetletnici padca železne zavese v Evropi : zbornik prispevkov z mednarodnega znanstvenega posveta*, 9. novembra 2009 v Ljubljani. Ljubljana 2009, str. 164–175, str. 166–167.

1920 izkušnjo s totalitarizmom. Omenjeni italijanski fašizem tega leta še ni prevzel oblasti v Italiji. Kateri totalitarizem pa naj bi ponazarjala letnica 1991, je vprašanje zase. Zgolj predvidevamo lahko, da avtor prispevka bralcu s tem ni hotel sugerirati, da smo Slovenci živeli pod pritiskom totalitarnega režima še v času, ko je bila na oblasti koalicija Demos.

Definiranju totalitarizma se je v omenjenem zborniku posvetila Tamara Griesser Pečar. Zagovarjala je stališče, da bi morali vse totalitarizme meriti z enakimi kriteriji, se vprašala, kaj se za pojmom totalitarizem skriva, in pri tem omenila nekatere značilne posebnosti tovrstnih režimov. Kot totalitarne oblike na slovenskih tleh je naštela nacizem, fašizem in komunizem ter zavrnila teze o katoliškem oz. klerikalnem totalitarizmu kot neutemeljene. V prispevku je večkrat polemizirala tudi z navedbami iz dnevnega časopisja, kar primarno sicer ni naloga znanstvenega pisanja. Za znanstveni tekst nenavaden pa je že začetek njenega prispevka, v katerem je ocenjevala Resolucijo Evropskega parlamenta o evropski zavesti in totalitarizmu iz aprila 2009 in njene odmeve v tedanjem slovenskem političnem življenju. Resolucijo, ki je sad političnega vzdušja v Evropi na začetku 21. stoletja, bi težko ocenili kot primerno izhodišče za raziskovanje posebne oblike političnega sistema iz evropske zgodovine sredi 20. stoletja.³

Kriza liberalnega parlamentarnega modela

Če bi hoteli bolj natančno določiti, kateri politični sistem lahko imenujemo totalitarni, uporaba zgolj slovenske literature očitno ne bo zadoščala, saj so odgovori na vprašanja in izzive, ki jih je že v naslovu navedel omenjeni zbornik, še zelo zamegljeni. In če se ob tem vprašamo še, kateri politični sistemi ustrezajo kriterijem, ki opredeljujejo totalitarne režime, se bo treba vrniti v zgodovinski čas odmiranja starega sveta in vzpostavljanja novega v prvi polovici 20. stoletja, saj nam pri tovrstnem iskanju politične resolucije z začetka 21. stoletja nikakor ne morejo biti v oporo.

Ljudi, ki bi si želeli prigrabiti v roke vso oblast in jo uživati brez omejitev, je bilo skozi zgodovino vedno dovolj. Tovrstne ideje vsekakor niso bile novost 20. stoletja, so pa bili v prvi polovici tega stoletja izpolnjeni nekateri pogoji, ki so omogočali novim političnim gibanjem in njihovim ideologom pohod na oblast. Razvoj nove tehnologije je ponudil možnosti za ustvarjanje bleščeče podobe velikega vodje in za nadziranje neposlušnih državljanov. S širitvijo volilne pravice so v politični prostor vstopili tudi tisti sloji prebivalstva, ki so bili v začetnih korakih demokracije še odrinjeni od vzvodov odločanja in na katere so tradicionalne stranke preprosto pozabljale. Množice nezadovoljnežev z obstoječim modelom parlamentarnega sistema so zato postale lahek plen novih gibanj in idej z obljubo večje vloge v prihodnosti. Nekatera nedemokratična politična gibanja so prišla na oblast v skladu z veljavnimi

³ Tamara Griesser Pečar: Generalni register pojavov in žrtev totalitarizma. V: Totalitarizmi – vprašanja in izzivi : ob dvajsetletnici padca železne zavese v Evropi : zbornik prispevkov z mednarodnega znanstvenega posveta, 9. novembra 2009 v Ljubljani. Ljubljana 2009, str. 33–45.

zakonskimi načeli, ob podpori velikega dela prebivalstva in s soglasjem drugih centrov politične moči v državi.⁴

Voljo do prevratnih idej so med nižjimi sloji prebivalstva krepile tudi travme, ki so jih pustile posledice 1. svetovne vojne, in težave, ki so jih povzročile slabe socialne razmere, še posebej po izbruhu velike gospodarske krize leta 1929. Vse to je porajalo vse bolj enotno oceno, da je model liberalne parlamentarne demokracije preživel, saj ni našel odgovorov na izzive prvih desetletij 20. stoletja. V 1. svetovni vojni je padla generacija mladih, ki naj bi v drugačnih okoliščinah prevzela vajeti družbe in jo vodila v naslednjem obdobju. Po vojni pa so preživeli, na katerih je vojna pustila fizične ali psihične posledice, mnogi med njimi brez zaposlitve, lahko le nemočno opazovali, kako njihove države še naprej vodijo ljudje, ki so jih pahnili v nesmiselno dolgotrajno morijo in socialno bedo. Gospodarska kriza je ob delo spravila številne ljudi, ki so izgubili zaposlitev in ki niso več vedeli, kako naj sploh preživljajo sebe in svojo družino. Za vse tegobe so lahko krivca iskali zgolj pri vladajočih strukturah v državi, ki niso znale ponuditi nikakršne rešitve za izhod iz razmer, ki so v revščino in depresijo pognale milijonske množice.

Te so nato prisluhnile nosilcem novih idej, ki so obljubljali hitre in preproste rešitve, te pa bi bile mogoče, če bi oblast prevzela močna osebnost in vladala s politiko trde roke. Ekstremna politična gibanja tako na levi kot na desni strani političnega spektra je sistem parlamentarne demokracije, v kateri oblast porabi veliko moči za brezplodna politična prepričevanja in prerekanja, označila za poglavitnega krivca kriznih razmer v državi. Enako so storili tudi predsedniki ali vladarji, ki so ukinitvev parlamenta opravičevali z njegovo nesposobnostjo, ali pa so ga ocenjevali kot oviro, ki preprečuje neposredni stik ljudstva z najvišjim predstavnikom oblasti.

Parlamentarna demokracija je bila torej skupni sovražnik ekstremnih gibanj, ki niso bila povsem enotna v ocenah, kako jo zrušiti in s čim jo nadomestiti. Kaos ob koncu 1. svetovne vojne je najprej izkoristila boljševisška stranka (kasneje Komunistična partija Sovjetske zveze), ki je novembra 1917 prevzela oblast v Rusiji in v državljanski vojni, ki je sledila, premagala svoje politične nasprotnike. Benito Mussolini je kot vodja Nacionalne fašistične stranke oktobra 1922 od kralja dobil mandat za sestavo nove vlade in je to izkoristil za utrditev lastne oblasti in uveljavitev nove oblike politične vladavine. Desetletje kasneje mu je na tej poti sledil Adolf Hitler, ki je januarja 1933 postal kancler Nemčije in je nato prevzel še mesto predsednika države. Stranke, ki so jih navduševale komunistične ali fašistične ideje, so bile ustanovljene v večini evropskih držav, a so bile komunistične v mnogih državah prepovedane.

⁴ Temeljne značilnosti totalitarizmov so v članku povzete po sledečih delih, npr.: Hannah Arendt: Izvori totalitarizma. Ljubljana 2003 (dalje Arendt, Izvori totalitarizma); Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick (ur.): Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared. Cambridge 2009 (dalje Beyond Totalitarianism); David D. Roberts: The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century Europe: Understanding the Poverty of Great Politics. New York-London 2006 (dalje Roberts, The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century Europe); Eric J. Hobsbawm: Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914–1991. Ljubljana 2000.

Številni diktatorji so se ob uvajanju diktatur zgledovali po fašističnem modelu in so tudi sami vpeljali katero od novosti iz arzenala fašistične ideologije.

Nekatera totalitarna gibanja so se naslonila na nove idejne obrazce, ki so jih napisali njihovi ideologi. Najbolj značilen je Mein Kampf Adolfa Hitlerja, ki je postal katekizem Nationalsocialistične nemške delavske stranke (NSDAP). Status nezmo-
tljivih resnic so uživala tudi zbrana dela komunističnih voditeljev. Ponujali so nov svet prihodnosti, ki bo odpravil tudi s starimi ideologijami. Za razliko od omenjenih primerov v katoliških državah diktatorji in gibanja, ki so se spogledovala s totalitar-
nimi idejami, niso sestavljali novih velikih ideologij, temveč so se ozirali bolj proti preteklosti in se v iskanju odrešitve zatekali h katolicizmu, kar jim je prineslo še zavezništvo katoliške cerkve.

Z naraščanjem nezadovoljstva zaradi političnih, gospodarskih in socialnih vzro-
kov so sicer krhke demokracije v evropskih državah v dvajsetih in tridesetih letih pa-
dale kot domine. Boljševiški prevzem oblasti leta 1917 v Sovjetski zvezi še ni prinesel
tovrstnega učinka, saj so druge poskuse komunističnih prevratov po koncu 1. svetov-
ne vojne uspeli preprečiti. Ni pa to zaustavilo vala uvajanj kraljevih, predsedniških
ali vojaških diktatur, ki so do začetka 2. svetovne vojne preplavile osrednjo, južno
in vzhodno Evropo. Ob državah z daljšo tradicijo demokratične ureditve na zahodu
(Velika Britanija, Francija, države Beneluksa) in na skandinavskem severu Evrope je
parlamentarno ureditev do naslednje vojne ohranila le Češkoslovaška. Večina dikta-
torjev si je ob pohodu na oblast prisvojila stare strukture oblasti, večjo zaskrbljenost
pa so med Evropejci, ki so se spraševali, kam vodi tovrstni politični razvoj, vzbujali
režimi, katerih voditelji so brez zadržkov nakazali, da bodo pometli z dotedanjo poli-
tično tradicijo in ustvarjali povsem nov svet po svojih idejah in potrebah.

Totalitarizem kot pojav iz 20. stoletja

Pojem totalitarizem se je začel uporabljati po letu 1923 za oznako fašističnega
gibanja v Italiji, kasneje pa se je razširil na sorodne pojave v drugih državah. Total-
nost naj bi ponazarjala oblast, ki se ne zadovoljuje zgolj z obvladovanjem političnega
življenja v državi, temveč poskuša v svojo mrežo ujeti prav vse pore življenja, vse
družbene podsisteme, od gospodarstva, medijev, kulture, športa, posega pa tudi v
zasebno sfero in skuša vplivati na človekov način mišljenja, odločanja in delovanja.⁵

V znanstveno uporabo je pojem totalitarizem prišel po 2. svetovni vojni, ko je
večji del vzhodne Evrope živel pod nadzorom Stalinove Sovjetske zveze. Hannah
Arendt je leta 1951 izdala temeljno delo *The Origins of Totalitarianism*, ki smo ga
pod naslovom *Izvori totalitarizma* v slovenskem prevodu dobili leta 2003.⁶ Aren-

⁵ Težavnosti pri definiranju pojma totalitarizem in zgodovino historičnega raziskovanja tega po-
java z navajanjem obsežne literature o tej problematiki gl. v Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick: *After
Totalitarianism – Stalinism and Nazism Compared*. V: *Beyond Totalitarianism : Stalinism and Nazism
Compared*. Cambridge 2009, str. 1–37; Roberts, *The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century
Europe*, str. 6–17.

⁶ Arendt, *Izvori totalitarizma*.

dtova je primerjala nemški nacizem in sovjetski stalinizem. Vzpon tovrstnih režimov je postavila v krog daljšega zgodovinskega razvoja in pojasnila načela, po katerih bi oblast v nekaterih državah lahko označevali kot totalitarne. Poudarila je, da to velja zlasti za Nemčijo pod Hitlerjem in Sovjetsko zvezo pod Stalinom, medtem ko je za Mussolinijevo Italijo opozorila, da ni povsem primerljiva s prej omenjenima in da je ni moč brez zadržkov uvrščati v kategorijo totalitarne oblasti. V naslednjih desetletjih so bile raziskave pod vtisom hladne vojne, pozornost pa je bila pogosto usmerjena v primerjave Sovjetske zveze pod Stalinom in po njegovi smrti v času destalinizacije. Vprašanje, katere režime lahko označimo kot totalitarne, se je vlekle skozi desetletja, več pozornosti pa je v strokovnih razpravah vnovič dobilo po padcu berlinskega zidu in koncu hladne vojne v devetdesetih letih 20. stoletja.

V strokovni literaturi sta kot tipična primera totalitarne oblasti primerjalno najbolj pogosto izpostavljena nacistična Nemčija in stalinistična Sovjetska zveza; obsežno novejšo primerjavo sta opravila profesorja z Univerze v Chicagu Michael Geyer in Sheila Fitzpatrick v zborniku *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*,⁷ izdanem istega leta kot slovenski zbornik *Totalitarizmi – vprašanja in izzivi*, torej leta 2009. Med obema najdemo le malo skupnih točk. V svetovni literaturi je poleg stalinizma in nacizma v primerjave pogosto vključena tudi fašistična Italija, deloma že zaradi dejstva, da se je v njej izraz totalitarizem pravzaprav uveljavil. Posamezni avtorji sicer opozarjajo, da italijanski model nadzora nad ljudmi ni bil izdelan tako do potankosti kot nemški ali sovjetski. Toda Abbot Gleason je leta 1995 v delu *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War* zapisal, da je vsekakor smiselno v primerjavo vključiti tudi Italijo, saj si eden vodilnih idejnih teoretikov fašizma Giovanni »Gentile zasluži, da ga imenujejo prvi filozof totalitarizma«.⁸ Zanimiva je tudi primerjava, ki jo je o totalitarni umetnosti in vplivu oblasti na umetnost naredil Igor Golomstock. V primerjavo je poleg Sovjetske zveze, Nemčije in Italije pritegnil še umetnost komunistične Kitajske.⁹

Omenjenim analizam oz. njenim avtorjem je skupno, da so za izhodišče proučevanja brskali za teoretičnimi izhodišči ideologov novih političnih režimov in analizirali delovanje totalitarne oblasti na različnih področjih obvladovanja države in ljudi. Temeljna znanstvena dela o pojavu iz zgodovine 20. stoletja torej temeljijo na virih 20. stoletja in se v iskanju izhodišč, vzrokov, dejanj in posledic ne zatekajo k mišljenjskim obrazcem, resolucijam in stališčem političnih skupin iz 21. stoletja. V primerjavah sta kot najbolj sorodni obliki totalitarne vladavine izpostavljeni Hitlerjeva Nemčija in Stalinova Sovjetska zveza. Stalinizem in nacizem kot dva najbolj sorodna pojava tako najdemo tudi v naslovu že omenjenega zbornika, v katerem so sodelavci z različnih koncev sveta pod taktirko Michaela Geyerja in Sheile Fitzpatrick ponudili prepričljivo analizo evropske totalitarne izkušnje.

⁷ *Beyond Totalitarianism*.

⁸ Navedeno po: Roberts, *The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century Europe*, str. 15.

⁹ Igor Golomstock: *Totalitarian Art : in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China*. New York 2011.

V vseh omenjenih delih so opisane številne ugotovitve, na katere bi se morali kot na temeljne pri obravnavi totalitarizmov naslanjati tudi v slovenskih historiografskih delih. Temeljni poudarek je, da vsake diktature iz 20. stoletja še ni mogoče oceniti kot totalitarne. V odnosu do nadzorovanja posameznika je nov tip totalitarne vladavine dodal marsikaj, česar starejše in sočasne diktature in avtokratski režimi niso poznali. Na zunaj je totalitarno oblast zaznamoval kult osebnosti, kult velikega nezmotljivega voditelja, ki je v malikovanju dosegal neslutene razsežnosti. To so omogočali novi mediji, radio, film in strogo nadzorovani časopisi. Mediji so bili pod popolnim nadzorom državnega aparata, od njega neodvisnih medijev pa v državi ni smelo biti. V avtoritarnih režimih se je voditelj z uvedbo diktature naslonil na stare sile moči, na obstoječi državni aparat in vojsko, ob vzpostavljanju totalitarne oblasti pa so imeli voditelji v mislih nov tip države in so se naslanjali na strankarske vojaške strukture in tajno policijo. V avtoritarnih režimih je ponekod obstajala možnost javnega izražanja političnih in idejnih stališč, ki so se razlikovala od oblastnih; vrzel je bila sicer majhna in jo je lahko oblast po potrebi kadarkoli zaprla. V totalitarnih režimih pa javnega izražanja, ki bi lahko vodilo v kritiko nezmotljivega vodje ali absolutne oblasti, nikakor ni smelo biti. Od avtoritarnih režimov je totalitarne ločeval teror kot sestavni del vzdrževanja oblasti. Medtem ko so ga avtokratski režimi uporabljali le redko, je bil za Hitlerjevo Nemčijo ali Stalinovo Sovjetsko zvezo nekaj vseskozi prisotnega, v fašistični Italiji pa ga je bilo manj.

Totalitarne režime so zaznamovale tudi uradne ideologije, ki so postale zapovedan način mišljenja, ki posamezniku ni dopuščal odstopanj od nezmotljivih obrazcev. Posameznik je bil lahko v avtokratskih državah zgolj lojalen do oblasti in si je o njej mislil svoje, totalitarnost pa ni dopuščala le tovrstne formalne lojalnosti. Z nadzorovanjem, kaj kdo dela, govori ali si misli, je posegla tudi v zasebno sfero življenja in s tajno policijo vzpostavila množično mrežo ovaduhov, ki so državnim organom poročali tudi o najbolj intimnih zadevah ljudi. Posameznik v totalitarnem režimu ni ohranil pravice do zasebnosti in individualnosti, temveč je postal le delček velikega kolesa, ki se vrti po idejah nezmotljivega velikega vodje. Človek v totalitarnem sistemu ni imel pravic kot posameznik, temveč je užival pravice le kot član velikega kolektiva, ki mu mora služiti v skladu z njemu določeno vlogo v državi.

Za razliko od starejših diktatur, ki so s cenzuro poskušale omejevati medije in kritike na svoj račun, so stranke, ki so gradile totalitarno vladavino, izkoristile pridobitve sodobne tehnologije. Novi mediji, skrbno načrtovani množični shodi, kjer je imel veliki vodja posebno vzvišeno mesto nad množico, svetlobni učinki in filmska propaganda so na povsem nov način povzdigovali pomen velikega vodje. Državljeni so se z njegovimi idejami in idejami drugih ideologov vsakodnevno srečevali tudi preko velikih plakatov, ki so zapolnjevali velike površine tudi manj uglednih trgov in uličic. S pompoznimi nastopi so totalitarna gibanja v boju za oblast naletela na odmev zlasti pri spodnjih slojih prebivalstva, ki so bili še v nedavni preteklosti izločeni iz političnega življenja. Vodje novih totalitarnih gibanj niso prihajali iz tistih družbenih struktur, ki so si že desetletja v parlamentarnem boju prizadevale za reformiranje tedanjega socialno krivičnega kapitalističnega sistema. Novi voditelji so prihajali iz nižjih slojev,

ki so rešitev videli v odpravi liberalnega kapitalističnega in parlamentarnega sistema in ki ga niso omejevali kulturni in moralni obrazci večinskega dela prebivalstva.

Avtokrat ali diktator si je v svojem pohodu na oblast prizadeval predvsem, da bi zavzel obstoječe družbene strukture, ki bi mu nato pomagale pri vladanju. Totalitarne oblasti pa so v pohodu na oblast razmišljale tudi o tem, kako bi povsem spremenile obstoječe družbene strukture in jih nadomestile z novimi oblikami in značilnostmi, ki so bile zarisane v njihovih idejnih načrtih. Ker ti niso bili povsem jasni, ker končni cilj kot tak ni obstajal, ali je bil nedosegljiv, je značilnost totalitarnih gibanj, da niso statična, da so vseskozi v gibanju, cilje pa si sproti prilagajajo v skladu s trenutnimi razmerami.

Na notranjepolitičnem področju so totalitarna gibanja kmalu po prevzemu oblasti prepovedala delovanje drugih političnih strank. V nasprotju z razsvetljensko tradicijo ločevanja treh vej oblasti so začeli združevati oblast, tako da je sodstvo izgubilo samostojnost in postalo oblastno sredstvo za obračunavanje z opozicijo in drugače mislečimi. Enostrankarski parlament pa tudi ni bil več torišče zagovornikov različnih političnih usmeritev, temveč je po hitrem postopku sprejemal zakone, oblikovane v vladnih kabinetih.

Vse totalitarne oblasti so preganjale svoje nasprotnike, ki so stali na poti do urenitve velikega cilja, ta pa je bil npr. v Nemčiji velika država rasno čiste arijske rase, v Sovjetski zvezi pa vladavina delavskega ljudstva. Ljudi so vzgajali v sovraštvu do drugačnih, do tistih, ki so jih voditelji totalitarnih gibanj označevali kot krivce za tegobe v preteklosti. V nacistični Nemčiji so bili za glavnega krivca označeni Judi, v Sovjetski zvezi pa kapitalisti in veleposestniki. V koncentracijska taborišča, še eno novost 20. stoletja (ki pa ni iznajdba totalitarnih režimov), so zapirali številne politične nasprotnike, ki so jih tudi razlastili, z zaplenjenim premoženjem pa je država pomagala pri oživiljanju novega gospodarskega zagona. Italija pri preganjanju nasprotnikov ni bila tako ostra kot drugi dve osrednji totalitarni državi, koncentracijska taborišča je začela odpirati v vojnih letih, njeni glavni notranjepolitični nasprotniki pa so bili pripadniki narodnih manjšin, ki jim je fašistična oblast odrekala kakršnekoli pravice, pa tudi pripadniki levih političnih strank in gibanj. Za onemogočanje in kaznovanje nasprotnikov pa je uporabljala konfinacijo v t. i. konfinacijske kolonije in Posebno sodišče za zaščito države.

Na zunanjepolitičnem prizorišču sta totalitarne države povezovali agresivnost in želja po širitvi ozemlja. Nemški cilj je bila združitev vseh Nemcev v eni državi in iskanje novega življenjskega prostora (lebensraum) v ravninah vzhodne Evrope. Tamkajšnji Slovani naj bi bili preseljeni daleč proti vzhodu ali pa uporabljeni kot suženjska delovna sila, tisti z arijskim poreklom pa bi lahko postali polnopravni državljani Tretjega rajha. V še bolj oddaljeno zgodovino so bili zagledani fašistični voditelji, ki so se zgledovali po Rimskem imperiju in so poskušali Italiji zagotoviti odločilno vlogo na obalah Sredozemskega morja. Sovjetska zveza ni težila toliko po povečevanju ozemlja lastne države, temveč je bolj spodbujala komunistične revolucionarje iz drugih držav, naj po boljševiškem zgledu tudi oni izvedejo revolucijo v svojih državah in nato vzpostavijo enak režim, kot sta ga vzpostavila Lenin in Stalin v Sovjetski zvezi.

V gospodarski ureditvi se je pokazala največja razlika med fašističnim (in nacističnim) režimom in sovjetskim komunizmom. Prvi so obdržali kapitalistično ureditev, le da so gospodarske subjekte postavili pod državni nadzor, in da so se morali ravnati v skladu z gospodarsko politiko države. To v času po gospodarski krizi ni bilo nič posebnega, saj je z New Dealom v gospodarsko načrtovanje posegel tudi center kapitalistične ureditve na drugi strani Atlantika, torej Združene države Amerike. Kar je med seboj razlikovalo fašistične in druge kapitalistične države, je bil korporativizem, poseben gospodarsko politični sistem, v katerem je država prevzela vlogo posrednika med delodajalci in delavci (oz. sindikati). V Italiji so ga uvedli leta 1927, podoben sistem pa so nato uvedli tudi v nacistični Nemčiji in nekaterih drugih diktatorskih režimih. Znotraj iste korporacije so se znašli lastniki in delavci, npr. lastniki tovarn in zaposleni v njih. Fašistični sistem je s tem stopil na stran kapitalistov, saj je omejil vlogo sindikatov in omejil ali celo prepovedal pravico do stavke.

Komunistična oblast je ravnala drugače in je odpravila kapitalistični sistem. Z nacionalizacijo in agrarno reformo je razlastila dotedanje lastnike in vse gospodarske reurse prenesla v državno last. Z načrtnim gospodarstvom je nato določila ne le, kaj je treba proizvajati, temveč je država do podrobnosti predpisovala tudi cene izdelkov in njihovo razdeljevanje med prebivalstvo. Vsi posegi v gospodarsko politiko, fašistični in komunistični, so dali kratkotrajne rezultate v hitrem zmanjševanju brezposelnosti, zagotavljanju osnovnih socialnih pravic ali naseljevanju in kultiviranju novih kmetijskih območij, kar je oblastem prineslo podporo dela prebivalstva. Po drugi strani pa so hitre gospodarske spremembe pustile za seboj velike poražence. V Nemčiji npr. Jude, ki so pogosto izgubili vse, tudi življenje, v Sovjetski zvezi kmete, ki so stradali, da se je lahko država hitro industrializirala, prav povsod pa so bili poraženci tudi delavsko gibanje in sindikati.

Širjenje vpliva totalitarnih obrazcev v drugih državah

Po izbruhu velike gospodarske krize je politika trde roke dobila vse več privrženec v številnih državah, ki so se otepale z gospodarsko stagnacijo in visoko stopnjo brezposelnosti. Pri ljudeh na robu preživetja, ki niso imeli kaj dosti izgubiti in so bili tudi na obrobju političnega dogajanja, so na večji odmev naleteli hitre in radikalne odločitve močnih voditeljev kot pa dolgotrajne in pogosto brezplodne razprave v politično parlamentarnem sistemu, ki je dajal videz, da je zgolj ovira za reševanje nastalih težav.

Fašistični zgled je dobil posnemovalce v večini evropskih držav, toda tovrstne stranke se običajno niso prebile v parlamente svojih držav, nekatere pa so se bolj uveljavile šele v času 2. svetovne vojne, ko so sodelovale z okupacijskimi silami. Kot fašizmu sorodna režima so včasih npr. omenjene diktature v Španiji in na Portugalskem. Pri obeh je šlo za odpravo demokratičnih ustanov, prepovedi in preganjanja političnih nasprotnikov, nista pa režima razvila sebi lastnih novih političnih doktrin, temveč so jih pri prevzemu oblasti in vodenju države bolj pragmatično vodile trenutnim razmeram prilagojene politične odločitve. Francov režim v Španiji in Salazarjev

na Portugalskem je temeljil na podpori vojske, kar velja tudi za podobne režime, ki so v tridesetih letih prihajali na oblast v Latinski Ameriki in se niso naslanjali na strankarske politične policije, temveč na obstoječe varnostne strukture v državi. S fašizmom pa so jih družile ideje korporativizma, nacionalizem in militarizacija družbe, omejevanje človekovih pravic in teror nad drugače mislečimi, v več primerih pa tudi kult velikega vodje.¹⁰

V 2. svetovni vojni sta bila poražena italijanski fašizem in nemški nacizem, večjo vlogo v svetu pa je z vojaškim zmagoslavjem doživljala komunistična ideja. Sovjetska zveza je ob koncu vojne vojaško zasedala vzhodni del Evrope in začela podpirati komunistične partije vzhodnoevropskih držav pri izrivanju politične konkurence in prevzemanju popolne oblasti. Takoj po vojni sta se na oblast, brez aktivne udeležbe Sovjetske zveze, prebili komunistični stranki v Jugoslaviji in Albaniji, do konca desetletja pa še njima sorodne stranke v Vzhodni Nemčiji, Poljski, Češkoslovaški, Madžarski, Romuniji in Bolgariji. Prevzem oblasti je potekal po enakem obrazcu. Najprej so se komunistične stranke dokopale do politične oblasti, še posebej veliko vlogo pa je pri tem imel nadzor nad represivnim aparatom države. Ta je nato poskrbel za odstranitev politične konkurence, da je lahko enostrankarski parlament po tekočem traku sprejemal zakonodajo, ki je sovjetski totalitarni model razširila po vzhodni Evropi. Država je poddržavila vse gospodarske potencialne, razlastila veleposilstva in nato izvajala kolektivizacijo v kmetijstvu, spodbujala razvoj težke industrije na račun predelovalne, si podredila vse medije in družbene podsisteme (šolstvo, kulturo, društva, šport), prek tajne policije pa je nadzorovala tudi zasebno življenje državljanov. Še najbolj vidna razlika od sovjetskega vzora je bila v tem, da v večini vzhodnoevropskih držav niso razvijali novega kulta osebnosti, saj naj bi Stalin veljal za velikega vodjo celotnega komunističnega sveta. Od tega obrazca sta odstopali državi, v katerih ob koncu vojne niso bile nameščene sovjetske vojaške enote, v Jugoslaviji in Albaniji, ki sta nato razvili kult novih voditeljev Josipa Broza Tita in Enverja Hoxhe.

V času hladne vojne se je komunistični vpliv razširil tudi izven evropskega prostora. Najpomembnejša je bila seveda zmaga kitajskih komunistov v državljanski vojni, saj je tako komunistično obliko vladavine, ki se je kasneje odmaknila od sovjetskega tipa, dobila najbolj naseljena država sveta, Kitajska. V času dekolonizacije so se na oblast prebijale še komunistične stranke v nekaterih azijskih in afriških državah, ki so bile pod vplivom Sovjetske zveze ali Kitajske.

Simpatije do levčarskih političnih gibanj so se po letu 1945 krepile v vsem svetu in leve stranke, komunistične ali socialistične, so dobivale močno podporo na volitvah tudi v zahodnoevropskih državah in v Latinski Ameriki. Ko so s poseganjem Sovjetske zveze v dogajanje padale demokratične ureditve v vzhodni Evropi, so s poseganjem Združenih držav Amerike padale tudi demokratične ureditve v državah Latinske Amerike. Nadomeščale so jih vojaške diktature, ki so jih pogosto označe-

¹⁰ Gl. ustreznega gesla v Cyprian P. Blamires, Paul Jackson (ur.): *World Fascism : a Historical Encyclopedia*. Santa Barbara 2006.

vali kot neofašistične, saj so prevzemale določene prvine iz fašistične ideologije. To še posebej velja za državi, kjer so našli zatočišče številni nacistični vojni zločinci, za Argentino in Paragvaj. Vendar pa latinskoameriške države niso povsem posnemale fašističnih vzorcev, kot fašistične so jih največkrat označevali njihovi preganjani politični nasprotniki. Za razliko od fašizma, ki je uničil sindikalno delavsko gibanje, so se npr. nekateri populistični diktatorji v iskanju podpore naslonili prav nanj. Kljub ukinitvi ustanov liberalne družbe, avtokratski vladavini, naslonitvi na vodilne kapitalne strukture (pogosto v obliki ameriških multinacionalnih družb), množičnemu terorju nad nasprotniki, nadzorom nad mediji in represivnim aparatom, ponekod tudi kultu velikega vodje in spogledovanju z idejami poraženih evropskih fašističnih in nacističnih voditeljev, gre vendarle za gibanje, ki ga ni možno povsem enačiti s predvojnimi fašizmom.¹¹

Medtem ko je najhujša oblika enega totalitarizma, tj. nemškega nacizma, izginila s sveta ob koncu 2. svetovne vojne, se je najhujša oblika drugega totalitarnega modela, sovjetskega stalinizma, zaključila po smrti sovjetskega diktatorja leta 1953. Njegov naslednik Nikita Hruščov je leta 1956 na kongresu Komunistične partije Sovjetske zveze obsodil Stalinov kult osebnosti in politiko terorja ter zločine, ki so se zgodili v času njegove vladavine. Začela se je politika destalinizacije, omejene liberalizacije v Sovjetski zvezi in drugih državah komunističnega vzhodnega bloka. Iz koncentracijskih taborišč so začeli izpuščati milijone zaprtih, iz zaporov pa na tisoče političnih zapornikov, kritikov stalinističnega tipa oblasti. Oblast je dopustila delno gospodarsko preobrazbo, ki je vodila v izboljšanje preskrbe prebivalstva z vsakodnevnimi življenjskimi potrebami. Toda spremembe nikakor niso pomenile, da bi se Sovjetska zveza odpovedala nadzoru nad vzhodno Evropo. Začel se je proces preoblikovanja družbenih modelov komunistične vladavine, oblikovane po totalitarnem stalinističnem vzoru, v enostrankarsko diktaturo. Od starih vzorcev je novo obliko ločilo zlasti slovo kovanja kulta velikega voditelja in uporaba množičnega terorja za ustrahovanje državljanov.

Vloga nasilja v totalitarnem sistemu

Represija oz. povečana uporaba nasilja je posebno poglavje iz zgodovine totalitarizmov, čeprav represija sama po sebi seveda ni značilna le za totalitarne sisteme. Odrekanje enakih pravic določenemu sloju prebivalstva (temnopoltim, staroselcem, priseljencem, ženskam itd.), zapiranje v koncentracijska taborišča, mučenje zapornikov v zasliševalnem postopku in druge primere odstopanja od razsvetljenske tradicije spoštovanja človekovega dostojanstva lahko brez večjih naporov najdemo tudi v večini držav, ki jih sicer označujemo kot demokratične. Poudarek, da je treba k vprašanju uporabe nasilja v totalitarnih režimih pristopati na bolj kompleksen način, brez (v javnosti pogosto preveč) preprostih razlag, najdemo tudi v prispevku *State Violence* –

¹¹ Prav tam.

Violent Societies,¹² ki sta ga v zborniku *Beyond totalitarianism : Stalinism and Nazism compared* objavila Christian Gerlach in Nicolas Werth. Iz njunega prispevka je razvidno, da nasilje vsekakor ni samo sebi namen, zato je treba raziskovati metode nasilja, spreminjajočo se intenzivnost uporabe terorja nad ljudmi, vlogo, ki jo pri tem igra osrednji državni aparat, in ideologijo, na kateri temelji državni sistem in ki usmerja uporabo nasilja. Dokazovanje, da je država uporabila nasilje, torej ne zadošča, če ob tem raziskovalec ne posveti zadostne pozornosti tudi ciljem in vlogi tega dejanja pri prevzemanju ali utrjevanju oblasti in totalitarnega režima. Avtorja sta opozorila, da se ne sme spregledati tudi dejstva, da je imela uporaba nasilja občasno podporo širšega dela prebivalstva, ki je v njej tudi aktivno sodelovalo. Pri stališčih in sklicevanjih, da neka družba, skupina, ideologija, režim nosi v sebi »genocidnost«, gre po mnenju avtorjev za preveč preprosto poenostavljanje problema.¹³ Primerjala sta oblike nasilja in analizirala razlike v metodah, uporabljene proti različnim skupinam prebivalstva, pri čemer niti ni bilo nujno, da so te skupine sploh ogrožale vladajoči režim. Načrti so bili pogosto že kar neuresničljivi, cilji pa večkrat bolj kratkoročni.

Enega od obeh avtorjev, Nicolasa Wertha, sicer sodelavca Inštituta za sodobno zgodovino iz Pariza, slovenska strokovna javnost bolj pozna kot sodelavca pri knjigi *Črna knjiga komunizma*, ki ga je vodil Stephane Courtois, delo pa je izdano tudi v slovenskem prevodu. Tudi v tem delu je Werth opozoril, da se je treba problematiki nasilja pri definiranju totalitarnih režimov lotevati z vso potrebno previdnostjo. Kot avtor dela knjige o terorju v Sovjetski zvezi je zaključil s časom Stalinove smrti in v poglavju Slovo stalinizma zapisal: »Stalinova smrt je sredi sedmih desetletij obstoja Sovjetske zveze zaznamovala odločilno stopnjo, konec obdobja, če že ne konec sistema.«¹⁴

S tem je sistem stalinizma jasno ločil od političnega sistema v obdobju po destalinizaciji. Ta tendenca je zaznavna tudi v drugih primerjalnih zbornikih o totalitarnih sistemih, v katerih sta kot glavni tarči primerjani nacizem in stalinizem, ne pa nacizem in komunizem kot politični sistem, ki je preživel Stalina, a v bistveno drugačni obliki. To je zaznavno tudi v tistem delu Črne knjige komunizma, ki ga je o komunističnih režimih v vzhodni Evropi prispeval Karel Bartosek. V poglavju *Od »postterorja« do »postkomunizma«*,¹⁵ ki govori o obdobju od konca uporabe množičnega terorja v času posnemanja stalinističnega sistema do padca komunistične oblasti v teh državah, označuje avtor oblast kot komunistično diktaturo. Ta pa je bila precej drugačna od let komunistične vladavine pred tem obdobjem.

¹² Christian Gerlach, Nicolas Werth: State Violence – Violent Societies. V: *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge 2009, str. 130–179.

¹³ »The concept of 'genocide' (...) appears too simple, though not entirely wrong, in light of recent research into the dynamics of state-organized mass violence.« – Prav tam, str. 138.

¹⁴ Črna knjiga komunizma : zločini, teror in zatiranje. Ljubljana 1999, str. 296.

¹⁵ Prav tam, str. 528–544.

Slovenska izkušnja s totalitarizmi

Slovenija je eden tistih delov Evrope, ki se je srečal z vsemi tremi evropskimi totalitarizmi 20. stoletja. Ker sta fašizem v Italiji in nacizem v Nemčiji (ko si je priključila Avstrijo) pokazala nestrpnost do tam živečih Slovencev, jim vzela vse narodnostne pravice, spogledovanja Slovencev s fašizmom in nacizmom skorajda ni bilo. Za razliko od slovenske izkušnje s fašizmom in nacizmom je lahko zelo različnih odgovorov deležno vprašanje, v katerih letih je bila na Slovenskem na oblasti stalinistična različica totalitarnega sistema. Če si želimo, da bi bila slovenska historiografija čim bolj primerljiva s svetovno, pri tem ne moremo uporabljati drugačnih izhodišč, kriterijev in terminologije kot v omenjenih tujih delih, ki so analizirala značilnosti in pojavnost totalitarnih režimov v 20. stoletju.

Korenine povojne komunistične oblasti segajo v zapletene razmere 2. svetovne vojne, ki jih je na Slovenskem najbolje izkoristila pred vojno ilegalna in nepomembna Komunistična partija Slovenije (kot del Komunistične partije Jugoslavije), ki je vodila odpor proti okupatorju in že med vojno trasirala pot za prevzem oblasti po vojni in izvedbo revolucionarnih sprememb po sovjetskem vzoru.

Komunisti so oblast držali v rokah že marca 1945, še pred koncem vojne, ko je bila imenovana vlada iz predstavnikov predvojnih političnih strank in voditeljev odporiškega gibanja. Vodil jo je Josip Broz Tito, komunisti pa so že tedaj imeli najpomembnejše vzvode oblasti, vojsko, policijo in medije. Na volitvah novembra 1945 je sodelovala le ena lista, lista Ljudske fronte Jugoslavije, ki jo je vodila Komunistična partija Jugoslavije. Jugoslavija je tako po Sovjetski zvezi postala prva evropska komunistična država. Ljudsko fronto je na začetku podpiral večji del pristašev osvobodilnega gibanja, ki je zaupal obljubam o socialno pravičnejši prihodnosti. Jugoslavija je v prenašanju stalinističnih vzorcev prehitela druge vzhodnoevropske države. Za razliko od njih komunistični voditelji niso prišli na oblast s pomočjo Sovjetske zveze, temveč so jugoslovanski komunisti do oblasti prišli sami. Jugoslovanska ustava je bila v glavnem kopija sovjetske ustave. Leta 1945 je sprejela zakon o agrarni reformi, leta 1946 pa prvi zakon o nacionalizaciji. Državna oblast je ustvarila močan cenzurni aparat, zapori pa so se napolnili z nasprotniki nove oblasti. Cilja čim bolj verno posnemati sovjetske vzornike, jugoslovanski/slovenski komunistični voditelji niso skrižali. Toda ta faza jugoslovanskega komunističnega režima ni bila dolgotrajna.

Spor med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo je vodil v razmislek jugoslovanskega vodstva o ustreznosti dotedanje politike. Sprva je poskušalo jugoslovansko vodstvo Stalinu dokazati, da ima napačne informacije o dogajanju v Jugoslaviji, da ni boljših komunistov in bolj komunistične države, kot je Jugoslavija, in da so skorajda bolj stalinistični od Stalina samega. Povsem stalinistično pa je bilo tudi ravnanje z vsemi državljani, ki so skladno s kritikami iz Sovjetske zveze zahtevali spremembe v vodilni strukturi Komunistične partije Jugoslavije. Zanje so na Golem otoku odprli najbolj zloglasno koncentracijsko taborišče komunistične Jugoslavije, ki se je v spomin ujetnikom zapisalo po brutalnosti. Da bi izničili očitke iz pisem sovjetskega vodstva o podcenjevanju razrednega vprašanja in pretirani toleranci do izkoriščevalskega ra-

zreda, je Jugoslavija na hitro sprejela t. i. drugo nacionalizacijo in nato spodbudila še kolektivizacijo v kmetijstvu. Vstopanje v ustanavljanje kmečke delovne zadruga, jugoslovansko inačico kolhozov, je potekalo pod hudimi pritiski na kmete. Na stalinistične sodne procese v Sovjetski zvezi tridesetih let pa so v Sloveniji najbolj spominjali t. i. dachauski procesi, več sodnih postopkov v letih 1948–49. V tem primeru oblasti ni šlo več za to, da bi na sodišču dokazala in obsodila osebo, ki jo je ocenila za nasprotnika. Hotela je, da le-ta sama prizna svoja dejanja in se zanje pokesa. To pa je možno doseči le z vsakovrstnimi pritiski in torturo, tako da so bili preiskovanci izpostavljeni mučenju in jih je nekaj umrlo že med preiskavo.¹⁶

Posnemanje stalinističnega sovjetskega družbenega modela je v Sloveniji/Jugoslaviji torej doživelo višek prav v času, ko so se začeli njeni odnosi s Sovjetsko zvezo in njenimi sateliti naglo ohlajati. Z namenom dokazati Stalinu, da so pravi komunisti, je Jugoslavija in z njo Slovenija v slabih dveh letih po začetku spora med Stalinom in Titom doživela svojo najbolj »čisto« oziroma dosledno posnemanje sovjetskega političnega sistema in s tem višek jugoslovanske inačice totalitarizma. Že omenjeni tuji zgodovinarji so naredili razliko med stalinističnim totalitarizmom in kasnejšo komunistično diktaturo, ločnico pa so postavili z destalinizacijo po Stalinovi smrti. Za Jugoslavijo pa velja, da se je njena varianta »destalinizacije« začela že nekaj let pred Stalinovo smrtjo. Ko se je bila Jugoslavija v začetku petdesetih let zaradi mednarodnopolitične situacije in grozečega ekonomskega stanja v državi prisiljena odpirati proti zahodnim državam, je morala precej spremeniti tudi svojo notranjo politiko. Najbolj čista oblika jugoslovanskega totalitarizma je hitro izginila z obzorja, jugoslovanska oblast pa je hotela svetu pokazati, da se spreminja. Od totalitarne oblasti se je v začetku petdesetih let preoblikovala v enopartijsko diktaturo in je tako kot že pri uvajanju svoje inačice totalitarizma tudi v fazi poslavljanja od le-tega prehitela druge vzhodnoevropske države, torej še v času, ko je bil Stalin še živ.

Do padca berlinskega zidu in posledično komunističnih režimov v vzhodni Evropi je v Sloveniji sicer bila na oblasti komunistična stranka, toda Slovenija je veljala za eno najbolj odprtih komunističnih družb, iz katere so lahko državljani nemoteno potovali po svetu, v kateri so legalno izhajali tudi družbeno nekoliko bolj kritični mediji in v kateri je bilo na voljo veliko več potrošniških dobrin kot v drugih komunističnih državah.

V nasprotju s tem vzorcem v Sloveniji še vedno naletimo na drugačna stališča, do kdaj lahko slovensko/jugoslovansko komunistično oblast ocenjujemo kot totalitarno. Če se to dogaja, kot je bilo omenjeno v uvodu, v množičnih medijih, nas to, poznavajoč njihov do strokovnih vprašanj ignorantski odnos, niti ne more presenetiti. Zaskrbljujoče pa je, ko stališča, množično uporabljana v medijih, povzamejo tudi uradne slovenske ustanove, ki na ta ali oni način odločajo o naši stvarnosti. Za primera, omenjena v nadaljevanju, se lahko upravičeno vprašamo, zakaj odločujoči pristojni organi pri pojmovanju termina totalitarizem ne upoštevajo razlag, stališč in analiz, ki so uveljavljena v svetovnem znanstvenem tisku.

¹⁶ Aleš Gabrič: Prepis med stalinisti. V: Kolo nasilja. Ljubljana 2004, str. 119–128.

Zaskrbi nas lahko že prvi primer, saj je vzet iz delovanja državne ustanove, ki odloča o financiranju slovenske znanosti, torej iz delovanja Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Med financiranimi programi je namreč tudi program *Nasilje komunističnega totalitarizma v Sloveniji 1941–1990*. Ker ni jasno, po kakšnih postopkih, kriterijih in analizah je bil program sestavljen in nato uvrščen v programsko financiranje, je seveda težko ocenjevati tudi njegove rezultate. Zato je predstavnik zgodovinopisja med člani Znanstvenega sveta vede za humanistiko v Letno poročilo o rezultatih raziskovalnega programa preprosto zapisal: »Program je zaradi tematske zasnove težko ocenjevati, saj že pojmi, navedeni v naslovu programa, niso povsem jasni. O kakšnem komunističnem totalitarizmu lahko govorimo leta 1941 in o kakšnem leta 1990, namreč ni jasno. Z navedbo, da moramo totalitarizme ocenjevati z enakimi merili, se je vsekakor treba strinjati, a ob tem pogrešamo pojasnilo, zakaj tematizacija raziskovalnega programa odstopa od terminologije, ki jo najdemo v svetovni literaturi.«¹⁷

Drugi navedeni primer uporabe pojma totalitarizem pa je vzet iz odločbe Ustavnega sodišča Republike Slovenije, št. U-I-109/10, s katerim je bil razveljavljen Odlok o določitvi in spremembi imen in potekov cest in ulic na območju Mestne občine Ljubljana, oz. s katerim je bilo konkretno prepovedano poimenovanje ulice po Josipu Brozu Titu.¹⁸ S tem nikakor ne mislim posegati v odločitev za sprejem te odločbe, njeno ustreznost, upravičenost in pravno utemeljitev. Omejil se bom zgolj na dele, kjer odločba označuje značaj komunističnega režima in ocenjuje konkretno zgodovinsko obdobje, torej posega na področje, s katerim se ukvarja zgodovinopisje. Režim je na več mestih opisan kot totalitaren, pri tem pa pojem ni z ničemer definirani niti časovno omejen. »Dejstvo, da je bil Josip Broz Tito vodja nekdanje države, pomeni, da prav njegovo ime v največji meri simbolizira nekdanji totalitarni režim,« je zapisano v odločbi. Iz zapisa bi lahko sklepali, da naj bi bil komunistični režim totalitaren do konca svoje oblasti (ali vsaj do Titove smrti). Današnje vrednote »naj bi bile popolno nasprotje vrednot, ki so jih gojili v totalitarnih režimih, kakršen je bil tudi komunistični režim v nekdanji SFRJ,« je zapisano v nadaljevanju. Ker je bivša država nosila ime SFRJ od leta 1963, naj bi bila Jugoslavija totalitarna vsaj do tega leta (če ne do konca obstoja).

V odločbi lahko najdemo še več omemb totalitarizma, ki imajo z že omenjenima nekaj skupnega. To je odstopanje od razlag, ki jih za ta zgodovinski pojav najdemo v znanstveni literaturi. Ustavnemu sodišču lahko upravičeno zamerimo takšen spodrseljaj. Pričakujemo lahko, da se bodo številni pri opredeljevanju do preteklosti sklicevali tudi na avtoriteto ustavnega sodišča, tako kot so se že pred tem na avtoriteto Evropskega parlamenta in njeno resolucijo o evropski zavesti in totalitarizemih (ki pa je napisana zelo ohlapno in so običajno iz nje potegnili le tiste dele, ki ustre-

¹⁷ Avtor zapisane ocene oz. poročila je avtor tega prispevka.

¹⁸ Odlok o določitvi in spremembi imen in potekov cest in ilic na območju Mestne občine Ljubljana, Uradni list Republike Slovenije, 78/2011 – <http://odločitve.us-rs.si/users/us-odl.nsf/o/AB6C-747BE8DF7Af3C12579F00404CF9>, 18. 2. 2013.

zajo njihovim pogledom na preteklost). Vendar pa tovrstno sklicevanje na avtoritete nikakor ne sme vplivati na resnega raziskovalca preteklosti. Za zgodovinarja mora biti v ospredju vsekakor terminologija, ki je utemeljena v strokovni historiografski literaturi. Ta pa vsekakor ni takšna, s kakršno se običajno srečujemo v vsakodnevnem nestrokovnem (bolj rumenem) tisku, kakršno je kot ustrezno finančno nagradila Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, ali kakršno najdemo zapisano v omenjeni odločbi Ustavnega sodišča Republike Slovenije.

Aleš Gabrič

TOTALITARISM AND SLOVENIA, OR WHY THE TERMINOLOGY USED IN THE
FOREIGN EXPERT LITERATURE IS INAPPROPRIATE IN CASE OF SLOVENIA

S u m m a r y

The notion of totalitarianism began to be used after 1923 to mark a fascist movement in Italy, and it later spread to related phenomena in other countries. Totality was to be represented by authority which is not satisfied only by controlling the political life in the country, but it tries to spread its web to every pore of life, all social subsystems, from the economy, media, culture, sport, and it also reaches into the private sphere and tries to influence a person's way of thinking, making decisions and acting.

The notion of totalitarianism started being used scientifically after the 2nd World War, when the majority of Eastern Europe lived under the supervision of Stalin's Soviet Union. Hannah Arendt published *The Origins of Totalitarianism* in 1951, a basis work in which she compared German Nazism and Soviet Stalinism. She placed the rise of such regimes in the circle of longer historical development and explained the principles according to which the authority in some countries could be marked as totalitarian. She emphasised that this is true mainly for Germany under Hitler and the Soviet Union under Stalin, and she warned that Mussolini's Italy is not completely comparable with the previously mentioned regimes and that it could not be classified into the category of totalitarian authority without hesitation. In the next decades research was under the effect of the Cold War, and attention was often oriented towards comparing the Soviet Union under Stalin and after his death at the time of de-Stalinization. The question of which regimes can be marked as totalitarian continued for decades and it received more attention in professional discussions again after the fall of the Berlin Wall and the end of the Cold War in the 1990s.